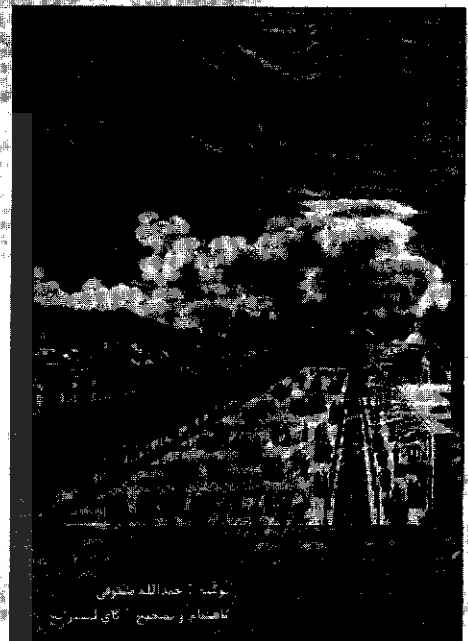

بررسی و شناختی از

حمدالله مستوفی و کتاب نزهة القلوب

○ بهروز نوروززاده نگین

درآمد

○ نزهة القلوب

○ تألیف: حمدالله مستوفی

○ تصحیح: محمد دبیرسیاقی

○ ناشر: طه، قزوین، چاپ دوم،

۱۳۷۸

پیش از حمله مغول به بلاد اسلام و ایران به تحریر درآمده‌اند. از دوره مغول هم می‌توان از کتاب‌هایی چون معجم البلدان یاقوت (۶۲۳ هجری قمری)، عجایب المخلوقات زکریا قزوینی (۶۰۰ + هجری قمری)، آثار البلاد و اخبار العباد زکریا قزوینی (۶۷۴ هجری قمری)، تقویم البلدان ابوالفداء (۷۲۱ هجری قمری)، رحلة ابن بطوطه (۷۵۰ هجری قمری)، نزهة القلوب حمدالله مستوفی (۷۴۰ هجری قمری)، و نهایتاً جغرافیای حافظ ابرو (۸۲۰ هجری قمری) یاد کرد که نویسندگان آنها هریک در موضوعی واحد ولی با نگرش‌های متفاوت که ناشی از وضعیت جامعه و پیشینه کاری آنها بوده به نگارش درآمده است و مبین ویژگی‌های سیاسی، اجتماعی، تاریخی و جغرافیایی زمانه خودشان بوده است. مقاله حاضر معرفی و بررسی خاصی درباره کتاب نفیس و ارزشمند نزهة القلوب اثر حمدالله مستوفی است که از جمله آخرین آثاری است که به شیوه معمول آن

نیاز به شناخت سرزمین‌های مختلف باعث شد از قرن سوم به بعد، آثار بسیاری توسط دانشمندان و سیاحان در زمینه جهان‌شناسی و جغرافیای تاریخی بلاد و سرزمین‌ها به رشته تحریر درآید. از جمله این آثار کتاب‌های با ارزشی همچون صورالاقالیم (قرن سوم هجری قمری)، المسالک و الممالک ابن خردادبه (۲۵۰ هجری قمری)، الخراج قدامة بن جعفر (۲۹۹ هجری قمری)، البلدان یعقوبی (۲۷۸ هجری قمری)، البلدان ابن فقیه (۲۸۹ هجری قمری)، التنبیه و الاشراف مسعودی (۳۲۲ هجری قمری)، صورةالارض ابن حوقل (۳۶۷ هجری قمری)، حدود العالم (۳۷۲ هجری قمری)، احسن التقاسیم مقدسی (۳۷۵ هجری قمری)، عجایب الاقالیم سبعة سهراب (قرن چهارم هجری قمری)، نزهة المشتاق ادریسی (۵۴۸ ه. ق.)، رحلة ابن جبیر (۵۸۰ هجری قمری) و برخی آثار دیگر است که تا

از مطالب کتاب‌های
 نزهة القلوب و تاریخ
 گزیده می‌توان
 دریافت که حمدالله
 مستوفی در سنوات
 مختلفی از سال ۷۰۱
 هجری قمری لغایت
 ۷۴۰ هجری قمری به
 کارهای دیوانی و
 مستوفیگری
 می‌پرداخته است

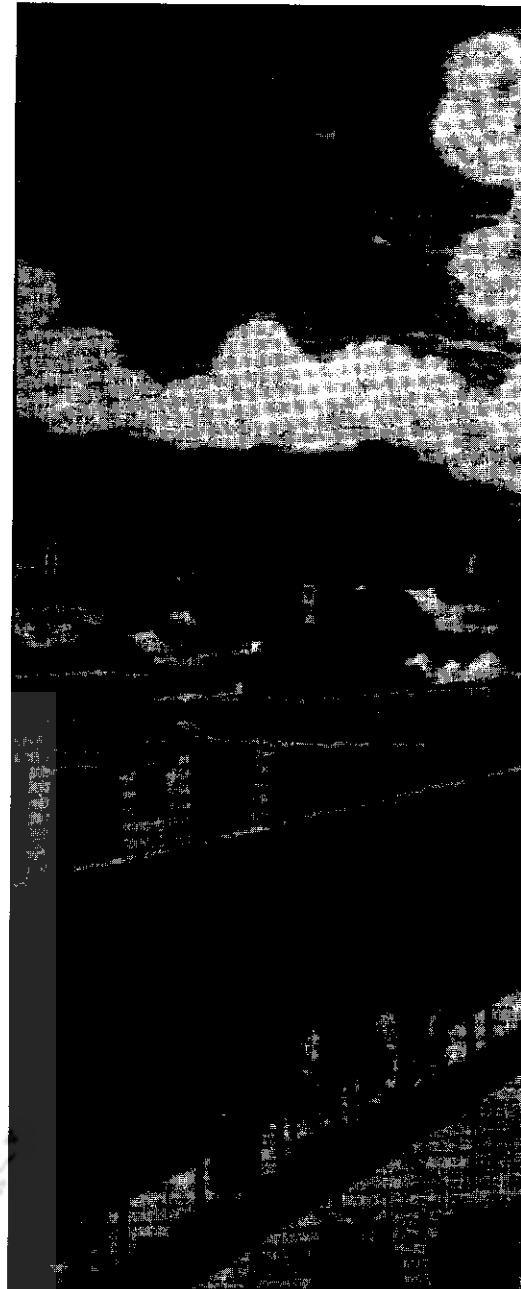
زمان نگاشته شده است.

شرح حال حمدالله مستوفی:

حمدالله بن ابی‌بکر بن حمدبن نصر مستوفی، پسر تاج‌الدین ابوبکر مستوفی و از خاندان مستوفیان قزوین بود که اسلاف و اقربای او به صناعت تحریر و سیاحت (عمل پیشگی)، موسوم بوده‌اند. وی از جوانی به صناعت آباء و اجدادی پرداخته و همچون برادرش، زین‌الدین محمد^۱ به ملازمت امراء و وزراء دوره ایلخانی همچون خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی^۲ (۶۴۸-۷۱۱ هجری قمری)، و پسرش خواجه غیاث‌الدین امیرمحمد رشیدی^۳ (متوفای ۷۳۶ هجری قمری)، درآمد. از زندگی وی در کتب تاریخی عصر او و تذکره‌ها هیچ‌گونه ذکر خاصی نشد، حتی معاصرینش که همچون او متولد قزوین بوده‌اند، از جمله خواجه نظام‌الدین عیبده زاکانی (متوفای ۷۷۲ هجری قمری)، شرف‌الدین فضل‌الله

حسینی قزوینی (۶۶۰-۷۴۰ هجری قمری)، و یا مورخین معاصر او که در دربار ایلخانیان بوده‌اند، همچون شبانکاره‌ای مؤلف کتاب مجمع‌الانساب در سال ۷۳۶ هجری قمری (یا ۷۴۳ هجری قمری)، و شهاب‌الدین عبدالله شیرازی مؤلف تاریخ و صاف (متوفای ۷۶۳ هجری قمری) از او نامی نبرده‌اند.

از مطالب کتاب‌های نزهة القلوب و تاریخ گزیده می‌توان دریافت که حمدالله مستوفی در سنوات مختلفی از سال ۷۰۱ هجری قمری (وضع تاریخ خانی به عهد غازان خان)، لغایت ۷۴۰ هجری قمری به کارهای دیوانی و مستوفیگری می‌پرداخته است.^۴ از جمله مناصب او می‌توان «سمت تقریر اموال بغداد»^۵، کار «تومان قزوین و زنجان و ابهر و طارمین» در عهد وزارت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی^۶ (متوفای ۷۱۱ هجری قمری)، و نوشتن «جامع الحساب ممالک» برای

چندین بار، را ذکر کرد.

از جمله منسوبین حمدالله مستوفی، سه برادر او زین‌الدین محمد (متصدی مشاغل خطیر و نایب دیوان وزارت)، امین‌الدین نصرالله (متوفای قبل از ۷۳۰ هجری قمری) و فخرالدین فتح‌الله (صاحب غزلیات نیکو) که اهل شعر و شاعری بوده است، دو پسر عم او خواجه فخرالدین محمد مستوفی^{۱۱} (مقتول به سال ۶۸۸ هجری قمری)، و خواجه سعدالدین مظفر مستوفی^{۱۲} (مقتول به سال ۶۸۵ هجری قمری)، از اولاد ناصرالدین ابی‌بکر مستوفی، را می‌توان نام برد. نیز مستوفی را پسری بوده به نام زین‌الدین^{۱۳} که در دربار امیر تیمور گورکانی به سر می‌برده و همو ذیلی بر کتاب تاریخ‌گزیده پدرش نوشته و وقایع سال‌های ۷۴۲ تا ۷۹۴ هجری قمری را، اضافه کرده است^{۱۴} و نوه‌ای به نام علی‌بن شیخ زین‌الدین مستوفی^{۱۵} که نام او در مجموعه شعر، مورخ ۸۱۷

هجری قمری به چشم می‌خورد.

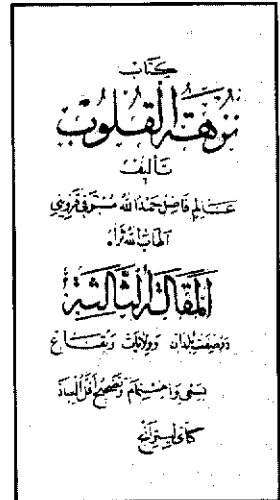
تاریخ تولد مستوفی را بنا بر اشاره او در مقدمه تاریخ‌گزیده که به چهل سالگی^{۱۶} خود در آغاز سرودن منظومه ظفرنامه (تألیف بین ۷۲۰-۷۳۵ هجری قمری)،^{۱۷} اشاره می‌کند، حدود سال ۶۸۰ هجری قمری و پیش از آن می‌توان دانست. تاریخ فوت او را نیز باتوجه به تألیف نزهةالقلوب در سال ۷۴۰ هجری قمری^{۱۸} و ذیل ظفرنامه^{۱۹} که مربوط به وقایع سال‌های ۷۳۹-۷۴۴ هجری قمری است، می‌توان در این تاریخ پیش‌بینی کرد، چرا که پسرش زین‌الدین نیز در ذیل تاریخ‌گزیده اشاره‌ای به وفات پدرش تحت عنوان «مرحوم پدرم» می‌کند.^{۲۰}

در این میان باتوجه به تاریخ قتل دو پسر عم مستوفی یعنی فخرالدین محمد و سعدالدین مظفر بین سال‌های ۶۸۸-۹۸۵ هجری قمری و با فرض حداکثر تفاوت سنی پدر مستوفی و عم او و حداکثر تفاوت سنی مستوفی و دو پسر عم او؛ می‌توان سال‌های ۶۸۰ هجری قمری و کمی پیش از آن را سال تولد او و کمی پس از ۷۴۴ هجری قمری را زمان فوت او دانست که حدوداً سن ۶۵ تا ۷۰ سالگی مستوفی می‌باشد. نیز در کتاب شاهد صادق میرزا محمدصادق امینای اصفهانی، تألیف شده بین سال‌های ۱۰۵۴-۱۰۵۶ هجری قمری سال فوت مستوفی ۷۶۶ هجری قمری ذکر شده (به نقل عباس اقبال در مجله یادگار، فصل دوم کتاب)، که چندان صحیح به نظر نمی‌رسد.

معرفی کتاب نزهةالقلوب:

مستوفی در مقدمه نزهةالقلوب، ضمن اینکه از شوق وافر خود به مطالعه کتب و سیاحت بلاد یاد می‌کند، می‌افزاید: «نسخة صورالاقالیم به تألیف ابی‌زید احمدبن سهل بلخی و کتاب‌التبیین به تألیف احمدبن عبدالله... و الخ در نظر آمد اما چون به عربی ساخته‌اند اهل عجم را از آن زیادت حظی نبود و وصف تکوین کاینات و ایجاد موجودات و خلقت مخلوقات علوی و سفلی و شرح ربع مسکون و کیفیت موالید ثلاثه و کمال وجود انسان و وصف صورت و معنی ایشان و ذکر چگونگی ایران و شرح تاریخ عمارت بلاد و ولایات آن و محصول ارتفاعات و طبایع و اشکال و ادیان سکان هر دیار و مخارج انهار و عیون و آثار و حیثیت بحار و قفار و جبال و سهال و کیفیت معادن و کمیت مسافات و فراسخ طرق و تقریر عجایب و تحقیق غرایب آن به تمام از هیچ یک معلوم نمی‌شد، بلکه هر وضعی از این اوصاف در جایی می‌آمد و از آن نیز بعضی قاصر بود و دوستان درخواست

- در مورد سبب تألیف کتاب نزهةالقلوب چهار دلیل عمده را می‌توان ذکر کرد:
۱. فقدان کتابی جامع و فراگیر درباره جغرافیا و جهان‌شناسی
  ۲. نبود کتابی به زبان فارسی در زمینه جغرافیا و جهان‌شناسی برای استفاده ایرانیان
  ۳. جامع نبودن برخی از کتاب‌های متقدمین که لزوم الحاقاتی بر آنها را ایجاب می‌کرده است
  ۴. عدم دسترسی به برخی از کتاب‌های مهم، که می‌توانسته ناشی از کمبود نسخه‌های کتاب باشد

از مطالب کتاب‌های

نزهة القلوب و تاریخ گزیده
می‌توان دریافت که حمدالله مستوفی در سنوات مختلفی از سال ۷۰۱ هجری قمری لغایت ۷۴۰ هجری قمری به کارهای دیوانی و مستوفیگری می‌پرداخته است

نمودند که: چون بر احوال اکثر ایران واقفی، اگر این اوصاف به زبان پارسی در مجموعه‌ای رود، مجلس انس اصحاب را شمع شود و چون به تمام در قید کتابت آید همگنان را از آن فرح زاید...»^{۲۱}

باتوجه به مقدمه حمدالله مستوفی بر نزهة القلوب در مورد سبب تألیف و انگیزه مستوفی، چهار دلیل عمده را می‌توان ذکر کرد:

۱. فقدان کتابی جامع و فراگیر درباره جغرافیا و جهان‌شناسی، که می‌تواند ناشی از سلیقه‌های مختلف و انگیزه‌های متفاوت پدیدآورندگان آثار پیش از خود باشد.
  ۲. نبود کتابی به زبان فارسی در زمینه جغرافیا و جهان‌شناسی برای استفاده ایرانیان. به طور کلی باتوجه به محیط فرهنگی قرون سوم تا هفتم هجری قمری، بیشتر نویسندگان کتاب‌های خود را به زبان عربی می‌نگاشتند. این مسئله ناشی از تأثیر قدرت خلافت در بغداد و سلطه زبان و خط عربی در فرهنگ ایرانی بود. اما با فترت دوره مغول این مسئله کم‌رنگ‌تر شد.
  ۳. جامع نبودن برخی از کتاب‌های متقدمین که لزوم الحاقاتی بر آنها را ایجاب می‌کرده است.
  ۴. عدم دسترسی به برخی از کتاب‌های مهم، که می‌توانسته ناشی از کمبود نسخه‌های کتاب باشد. چرا که در آن دوره کتاب‌ها به صورت دستی استنساخ می‌شده و لاجرم کتابی که مثلاً چند قرن قبل نوشته شده کمتر در دسترس بوده است.
- مشخصات و شیوه کار مؤلف در تهیه و تدوین کتاب را به شرح زیر می‌توان باز گفت:

۱. تحریر کتاب به زبان فارسی ساده و شیرین جهت استفاده همگان.
۲. رعایت اختصار و ایجاز در ذکر مطالب. ضمن ارائه مهم‌ترین مطالب در هر زمینه و باتوجه به اهمیت محل مورد بحث.
۳. رعایت امانت در استفاده از دیگر کتب متقدمین و معاصرین و درج اسامی کتاب‌های اصلی استفاده شده در مقدمه و متن کتاب.
۴. ارائه اطلاعات جامع و فراگیر در مورد شهرها و سرزمین‌ها و مردمان، منجمله: تاریخچه شهرها، اوضاع اقتصادی و تجارت، زراعت و کشاورزی، استفاده از آب و مسئله قنوات و چاه‌ها و کاریزها، خصوصیات جمعیتی و مذهبی و نژادی، اخلاق و عادات مردم، حصار و باروی شهرها و مساحت آنها، سطح درآمد هر شهر و مالیات دیوانی، آبادانی و ویرانی شهرها، نام‌های مختلف شهرها و نام‌های مغولی، شیوه ساخت بناهای شهری و مصالحی که استفاده می‌شده و اطلاعات دیگری از این

دست.

۵. بهره‌بردن از تجارب شخصی و مسافرت به بلاد مختلف، از جمله شهرهای تبریز، بغداد، اصفهان، شیراز، با کویه، حله، اران، سلطانیه، کوفه، ساوه^{۲۲} و دیگر مناطق، که او را در تهیه کتاب یاری می‌داده است. از جمله این سفرها می‌توان ترازو کردن کوه بیستون در کردستان را نام برد که در سال ۷۱۱ هجری قمری در عهد اولجایتو با کمک مهندسان^{۲۳} صورت گرفته است.

۶. استفاده از بایگانی و دفاتر دیوانی و مالیاتی دوره ایلخانی، عمدتاً مربوط به سالهای ۷۰۱ تا ۷۴۰ هجری قمری، که به خصوص از جهت ضبط اسامی امکان و بلاد و اشخاص و اصطلاحات مغولی حائز اهمیت است.
۷. تهیه کتابی راهنما و در حجم متوسط طوری که استفاده عمومی داشته و جهت صنوف مختلف همچون امرا و درباریان، سیاحان، تاجران، و گروه‌های دیگر قابل استفاده باشد. از آن جمله می‌توان میحث: مسافرت و فراسخ را ذکر کرد که حاوی اطلاعات بسیاری در مورد فاصله شهرها از هم و راه‌های مختلف تجاری و غیرتجاری و اسامی مکان‌های جغرافیایی است.
۸. استفاده از انواع کتاب‌های تفسیر و حدیث و فقه و اصول و دواوین شعرا و منابع شفاهی که از دیگران شنیده است و بهره‌گیری از اشعار و احادیث به مناسبت موضوع که باعث شده کتاب از یکنواختی خارج شده و موجب ملال خاطر خواننده نشود.

منابع و مأخذ کتاب:

- حدود بیست و نه کتاب اصلی در تألیف این اثر مورد استفاده مستوفی قرار گرفته که عبارت‌اند از:
- ۱- ارشاد در ذکر قزوین، حافظ خلیل قزوینی، ۲- آثار الباقیه، ۳- التفهیم، ابوریحان بیرونی، ۴- آثارالبلاد و اخبارالعباد، زکریا قزوینی، ۵- اخلاق ناصری، خواجه نصیرطوسی، ۶- استظهار الاخبار، قاضی احمد دامغانی،^{۲۴} ۷- تنسیق نامه [تنسوخنامه]، خواجه نصیرطوسی، ۸- التدوین فی اخبار القزوین، رافعی قزوینی، ۹- تاریخ کرمان، ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۰- تاریخ اصفهان، حافظ عبدالرحمان اصفهانی، ۱۱- تاریخ مغرب، ۱۲- تحفة الغرائب، ۱۳- جهان‌نامه، ۱۴- جامع الحکایات، ۱۵- رساله ملکشاهی، ۱۶- رساله السنجریه فی الکائنات العنصریه، عمر بن سهلان ساوجی، ۱۷- زبدة التواریخ، ۱۸- سیمط العلی، ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۹- صورالاقالیم، ابوزید بلخی، ۲۰- صورالکواکب، عبدالرحمان صوفی، ۲۱- طبقات همدانی، واقدی، ۲۲- شاهنامه فردوسی، ۲۳- عجایبالاخبار، ۲۴- عجائب البحر، امام علی حرانی، ۲۵-

فارسنامه، ابن بلخی، ۲۶- مسالک الممالک، ابن خردادبه، ۲۷- معجم البلدان، یاقوت، ۲۸- مجمع ارباب الملک، قاضی رکن الدین جوینی، ۲۹^{۲۶}- عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، زکریای قزوینی.

تقسیمات کتاب:

مستوفی کتاب نزهة القلوب را در یک فاتحه (شامل دیباچه و مقدمه) و سه مقاله تنظیم کرده است. مقاله اول: در ذکر تکوین موالید ثلاثه معدن و نبات و حیوان. مقاله دوم: در ذکر انسان.

مقاله سوم: در صفت بلدان و ولایات و بقاع.

مهم ترین بخش کتاب نزهة القلوب مقاله سوم آن است که به چهار بخش تقسیم شده: قسم اول در ذکر حرمین شریفین؛ قسم دوم در شرح احوال ایران زمین که شامل مطالعی در شرح تقسیم و طول و عرض و حدود اقصای و قبله بلاد ایران زمین است و مقصدی در ذکر ولایات و بلاد ایران و چگونگی آب و هوا و بنیاد عمارات و صفت ساکنان ولایات شامل بیست باب و مخلصی در پنج فصل در ضبط طرُق و آنهار و عیون و أشجار و جبال؛ قسم سوم در ذکر بلادی که جزء ایران نیست اما حکام ایران ساخته اند به چهار طرف ایران؛ قسم چهارم در ذکر عمارات عالیه مشهود در دیگر ولایات ربع مسکون. و خاتمه کتاب ذکر عجاییبی است که در سایر ولایات ربع مسکون و در بر و بحر بیرون از ایران زمین قرار دارند. برخی از ویژگی ها و مطالب مهم و ارزشمند و قابل توجه مقاله سوم به شکلی فهرستوار به شرح زیر است:

۱. ویژگی های زبانی: فارسی مزوج - زبان پهلوی به جیلانی باز بسته - پهلوی راست - پهلوی مغیر - عربی مغیر.^{۲۷}

ویژگی های مذهبی: سنی پاک دین، رسم دو هوایی مردم قمشه و اصفهان، مردم علی العرشی در قسوم، اقلیت نصرانیان در اوجان آذربایجان - جهودابرقو.^{۲۸}

۳. ویژگی های لغوی: ذراع خلقی، گز خلقی، گز خیاطی، زره بند، جوق جوق، شاهولی.^{۲۹}

۴. ویژگی های اجتماعی: کوهی، سلاحورز، سپاهی، رنود خیره کش تبریز، موزه دوزجوخاگر خیاو، دستکاران و عمل پیشگان یزد، ترک اخلاق، ترک وش، اکراد صحرائشین، مستاکله.^{۳۰}

۵. ویژگی های مربوط به مغول: مغول نشین سجاس و سهرورد، مغول نشین صاین قلعه (سرجهان)، مغول نشین مغولیه (کاغذکنان)، اقطاع لشکر در ولایت

مشکین، محمودآباد غازان (در اران و مغان)، شهر اسلام (اوجان آذربایجان)، قصبه سقورلیق (در ایجرود)، ما و بالق (شهر بامیان)، بحیره چغان ناورد (فراهان)، گورارغون در سجاس، وقف خاص غازانی، وقف ابواب البرغازانی، دفاتر بلوک اینجو، وقف ابواب البرسعیدی، اردوهای مغول در سلطانیه، اقطاعات عساکر مغول در گشتاسفی، دیوان مغول، دیوان قزوین و طارمین، حقوق دیوانی اتابک، وزراء و کتاب خراسانی دیوان اعلی، معافیت از حقوق دیوانی، حقوق دیوانی اتابک، دینار رایج، وقف جامع قزوین، تمنا، قلعه امکلجه، دولتخانه قیس، آق خواجه (سومیغان)، خراج راتب، دارورد (قشلاق مغول)، رود جنتو، موضع شام (غازانی).
۶- ویژگی های خاص شهری: حمام های بدون نیاز به آتش در تفلیس، ساخت شهرها توسط اکاسره به شکل اشیاء و حیوانات، شکل مدور دارابگرد، شکل مثلث فسا، شکل باز شهر سوس، شکل اسب شهر تستر، شکل شطرنج شهر نیشابور، هفت شهر تیسفون، وصف تخت جمشید، رصد خراب مراغه، آسیاهای بادی خوشنج، آتشناخته جز (اصفهان)، آتشناخته ارشک هرات (قلعه امکلجه)، آتشناخته اروخش آذربایجان، آتسگاه، هرموز کهنه.^{۳۱}

۷- ویژگی های طبیعی: چاه های نفت دقوق - باکویه، گل های نصیبین، کاریزها، چاه ها، بادسوم قصر شیرین، آب زرد (دامغان)، قنوت، باد دامغان، زعفران رودآور و بسروجرد، شیران مرغزار دشت ارژن و کامفیروز، وبایری، محل هزار درخت، نخچییر، لگامگیرهای سخت، هفت رنگ، نمک.^{۳۲}

مقام علمی مؤلف و آثار او:

حمدالله مستوفی را می توان از مورخان، جغرافی دانان و فضیای برجسته نیمه اول قرن هشتم دانست که باتوجه به آثارش می توان تسلط او را در تاریخ نگاری، جغرافیانویسی، شعر و شاعری^{۳۳} و احاطه به زبان های عربی و مغولی، به خوبی مشاهده کرد. از جمله آثار بجای مانده از او به موارد زیر می توان اشاره کرد:

۱. تاریخ گزیده که تاریخ عمومی مختصری است از بدو پیدایش عالم تا زمان مؤلف (حدود ۷۲۸-۷۳۰ هجری قمری)، مشتمل بر یک فاتحه و شش باب در تاریخ پیامبران، پادشاهان ایران، پیامبر و خاندان عباسی و دودمان های اسلامی [ایرانی]، زندگینامه (فضلا و شعرا و مشایخ، و تاریخچه مختصر شهر قزوین. کتاب تاریخ گزیده به نام خواجه غیاث الدین امیرمحمد رشیدی (متوفای ۷۳۶ هجری قمری)، مزین است.^{۳۴}

حمدالله مستوفی را باید از مورخان، جغرافی دانان و فضیای برجسته نیمه اول قرن هشتم دانست که باتوجه به آثارش می توان تسلط او را در تاریخ نگاری، جغرافیانویسی، شعر و شاعری و احاطه به زبان های عربی و مغولی، به خوبی مشاهده کرد

حدود ۲۹ کتاب اصلی در تألیف این اثر مورد استفاده مستوفی قرار گرفته است

۲. ذیل ظفرنامه که طبق گفته مستوفی وقایع سال‌های ۷۳۶ تا ۷۴۲ هجری قمری را در بر گرفته است. مستوفی در این کتاب - ضمن شرح سفر خود از ساوه به شیراز اطلاعاتی از زندگی خود نیز به دست می‌دهد.

۳. منظومه ظفرنامه به بحر متقارب شامل ۷۵ هزار بیت شعر، که به سه قسمت: «اسلامی» در تاریخ عربان شامل بیست و پنج هزار بیت، «احکامی» در مورد پادشاهان ایران مشتمل بر بیست هزار بیت و «سلطانی» در مورد مغولان تا روزگار ابوسعید بهادر (متوفای ۷۳۶ هجری قمری) شامل سی هزار بیت، تقسیم شده است. سال شروع اثر ۷۲۰ هجری قمری بوده و مستوفی طی ۱۵ سال کار، سال ۷۳۵ هجری قمری به انجام آن توفیق یافته است.^{۲۷}

آثار منتسب به او:

۱. مفاخر التواریخ یا مواخر التواریخ. در بیست و پنج باب به سال ۷۲۴ هجری قمری تألیف شده که در آن به اضافاتی در تاریخ گزیده اشاره شده است.^{۲۸} از کتاب مزبور فعلاً اثری در دست نیست.

۲. ترجمه کتاب نه‌ایة‌الارب فی‌الاکخبار الفرس و العرب تحت عنوان تجارب الامم فی‌اخبار الملوک العرب و العجم. متنی مربوط به قرن اول هجری است که گویا توسط امیربن شراحیل شعبی، ایوب بن فهر بن القریه و سپس عبدالله بن المقفع نگاشته شده و در مسیر ایام کتاب به دست اتابک نصره‌الدین احمدلر (۶۹۶-۷۳۳ هجری قمری) افتاده و به امر او حمدالله مستوفی کتاب را از عربی به پارسی درآورده است. استوری، کتابشناس انگلیسی طبق نسخه مورخ ۸۱۱ هجری قمری موجود در کتابخانه چستربیتی آن را از مستوفی دانسته،^{۲۹} ولی در چاپ این ترجمه که در سال ۱۳۷۳ هجری شمسی (از روی نسخه مورخ ۷۸۹ هجری قمری در بلدة ایدج) صورت گرفته، باتوجه به عدم دسترسی به نسخه فوق (که آن را در مالکیت خصوصی شخصی به نام ویلفرد مرتون انگلیسی دانسته‌اند)، نامی از مترجم برده نشده است.^{۳۰}

متن کتاب تجارب الامم به تاریخ پیامبران از سام بن نوح و تاریخ ایران تا جنگ عرب‌ها در زمان یزدگرد و تاریخ عرب پیش از اسلام می‌پردازد.

چاپ‌های کتاب نزهة القلوب:

۱. مقاله سوم باب ۱۸ تا ۲۰ توسط ذرن، مستشرق روسی در جلد چهارم M. hammadnish Quellen.

سن پترزبورگ، ۱۸۵۸ م.

۲. مقاله سوم باب ۱ تا ۵ توسط شیفر، مستشرق فرانسوی، جزو ضمایم سیاستنامه. پاریس ۱۸۹۷ م.

۳. مقاله سوم به صورت کامل توسط گای لسترنج، با توجه به ۲۰ نسخه خطی اروپا و چند نسخه ایران. لندن ۱۹۱۵ م و سپس ترجمه انگلیسی آن به چاپ رسید. (نیز به سال ۱۳۶۲ هجری شمسی در تهران به صورت افست چاپ شده است).

۴. مقاله اول، مرتبه سوم، توسط استفتسون، لندن، ۱۹۲۸ م.

۵. مقاله سوم، مقصد در ۲۰ باب توسط محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۳۶ شمسی و چاپ دوم در قزوین ۱۳۷۸ شمسی.

۶. کل اثر در ۱۳۱۱ قمری با چاپ سنگی به خط نستعلیق توسط میرزا محمدملک الکتاب شیرازی، در شهر بمبئی هند که نسخه‌ای مغلو و غیرعلمی است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیرسیاقی، قزوین، طه، دوم ۱۳۷۸، مقدمه ص ۲۶، ۲۹.
۲. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران، امیرکبیر، دوم ۱۳۶۲، ص ۸۱۲.
۳. همان، مقدمه.
۴. همان، مقدمه.
۵. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب. تصحیح گای لسترنج، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۲، ص ۴۷-۴۹، ۷۵-۷۹، ۱۹۲، ۱۹۳.
۶. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، پیشین، ص ۶۰۶.
۷. همان، ص ۶۰۸-۶۰۹.
۸. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیرسیاقی، ص ۶۵.
۹. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، پیشین، ص ۸۱۰-۸۱۲، ۷۴۴-۷۴۵.
۱۰. همان، ص ۵۹۵-۵۹۹، ۸۱۱-۸۱۲: آفسرای، محمودبن محمد: مسامرة الاخبار و مسایرة الاخیار، تصحیح عثمان توران، تهران، اساطیر، ۱۳۶۲، ص ۱۴۸-۱۶۳.
۱۱. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، پیشین، ص ۵۹۷، ۸۱۰، ۸۱۱.
۱۲. همان، ص ۸۱۲.
۱۳. حافظ ابرو: زبدة التواریخ، تصحیح کمال حاج سیدجوادی، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۶۷-۱۹۹.

۲۹۵. مستوفی، زین‌الدین بن حمد: ذیل تاریخ گزیده، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنیاد موقوفات دکتر افشار، ۱۳۷۲، مقدمه.
۱۴. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، پیشین، مقدمه.
۱۵. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۵، مجموعه ش ۳۱۴.
۱۶. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، پیشین، مقدمه.
۱۷. مستوفی، حمدالله: ظفرنامه به انضمام شاهنامه فردوسی، زیر نظر نصرالله پورجوادی، نصرت‌الله رستگار، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، وین: آکادمی علوم اتریش، ۱۳۷۷، صص ۱۴۷۲-۱۴۷۳.
۱۸. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، به تصحیح محمددبیرسیاقی، ص ۱۳۵ (ذکر حقوق دیوانی تبریز در سال ۷۴۰ هـ، اربعین خانی)، ص ۱۴۷ (ذکری از امیرشیخ حسن چوپانی مقتول بسنة ۷۴۴ هجری قمری).
۱۹. ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه یو.ا. برگل، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲، ص ۴۸۴ (نسخه شماره ۱۵۳ کتابخانه دانشگاه لنینگراد، مورخ ۸۱۳ هجری قمری); مستوفی حمدالله: ظفرنامه به انضمام شاهنامه فردوسی، پیشین، مقدمه (نسخه مجموعه ش ۱۵۳ دانشگاه سن پترزبورگ ۸۱۳ هجری قمری، به سال ۱۹۷۸ میلادی جزو سلسله انتشارات علم در باکو، به صورت چاپ، عکسی توسط و.ز. پیریف چاپ شده است).
۲۰. مستوفی، زین‌العابدین بن حمد: ذیل تاریخ گزیده، پیشین، ص ۲۵.
۲۱. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیرسیاقی. پیشین، مقدمه ص ۳۰-۳۱.
۲۲. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، پیشین، مقدمه، ص ۳۰.
۲۳. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، تصحیح گای لسترنج، پیشین، ص ۲۸۶، ۲۸۳، ۲۸۶، ۲۸۲، ۲۱-۳۲; مستوفی، حمدالله: ذیل ظفرنامه، نقل در مستوفی، حمدالله: ظفرنامه به انضمام شاهنامه فردوسی، پیشین، مقدمه، ص ۴.
۲۴. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، تصحیح گای لسترنج، پیشین، ص ۱۹۲-۱۹۳.
۲۵. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیرسیاقی، پیشین، ص ۵۰.
۲۶. همان.
۲۷. همان. ص ۹۷/۱۴۲/۱۰۴/۱۰۰/۸۰/۷۴/۷۰.
۲۸. همان. ص ۱۳۳/۱۸۱/۱۹۱/۲۱۳/۲۱۷/۱۷۹.
۲۹. همان. ص ۱۰۴/۴۰/۸۵/۲۰۵/۲۱۳/۱۲۹.
۳۰. همان. ص ۱۰۲/۲۳۱/۱۵۱/۱۷۷/۱۸۶ و ۱۸۴ و ۱۸۳ و ۲۱۶/۲۰۹/۱۲۵/۱۳۱/۱۳۴/۱۳۵/۱۱۹/۱۷۲.
۳۱. همان. ص ۱۰۶/۱۰۷/۱۰۸/۱۳۰/۱۳۷/۱۳۹/۱۲۷/۱۰۶/۲۲۰/۱۱۲/۱۰۶/۱۲۷/۱۲۷/۱۳۲/۱۲۸/۹۷/۱۴۲/۲۳۰ و ۱۱۴/۱۰۹/۱۱۳/۲۱۱/۲۱۰/۶۸/۷۹/۱۱۰/۲۱۶/۱۹۵/۲۰۳/۶۸/۱۳۱/۱۳۵/۱۲۳. ۳۲. ۱۴۴/۲۱۲/۱۹۸/۱۸۳/۱۶۸/۱۶۵/۲۱۲/۸۴-۸۵/۱۴۴/۱۳۵/۲۱۷/۹۲/۲۱۶/۱۶۲/۹۲/۲۰۲.
۳۳. ۸۱/۸۲-ل/۱۶۱/۱۲۳/۱۲۴ و ۱۸۳ و ۲۰۶ و ۲۰۷ و ۲۱۴/۸۶/۹۷ و ۱۰۰ و ۱۱۰ و ۲۲۸/۸۴/۲۰۸ و ۹۷/۱۰۰ و ۱۰۵ و ۲۱۸/۲۲۲/۲۲۸/۱۱۴/۱۲۴/۱۹۳-۱۹۴ و ۱۸۱/۱۸۱/۹۴/۱۷۷/۱۸۱ و ۱۸۱/۱۷۴/۱۹۸.
۳۴. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، پیشین، ص ۶۰۸ و ۶۱۰; مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب. به تصحیح گای لسترنج، پیشین، ص ۳۷-۷۸. (به ترتیب در مرثیه قتل سعدالدین ساوجی ۷۱۱ هجری و اولجایتو ۷۱۶ هجری، شاعره با همام تبریزی و وصف بغداد)
۳۵. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، پیشین، مقدمه.
۳۶. به توضیحات پانویس شماره ۱۹ مراجعه شود.
۳۷. مستوفی، حمدالله: ظفرنامه به انضمام شاهنامه فردوسی، پیشین، مقدمه، ص ۹، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳.
۳۸. گلریز، سید محمدعلی: مینو در قزوین، طه، ۱۳۶۸. جلد دوم، ش ۱۸۵۵، نقل در: حاجی خلیفه: کشف الظنون ج ۲ / ۱۷۵۰-۱۷۵۷.
۳۹. شهرزوری، شمس‌الدین محمد: تاریخ الحکما، ترجمه مقصود علی تبریزی، به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه؛ محمد سرور مولایی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵. ص ۸۹. (به نقل از استوری، کتابشناس انگلیسی).
۴۰. تجارب الأمم فی اخبار الملوک العرب و العجم، تصحیح رضا انزابی‌نژاد و یحیی کلانتری، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۳، مقدمه، ص ۱۹. [نیز دکتر محمد شیروانی در مقاله‌ای تحت عنوان «کتابی نو شناخته از حمدالله مستوفی» در مهر ۱۳۷۱ در سمینار رشد و توسعه قزوین به این مطلب اشاره کرده که کتاب فوق‌الذکر منسوب به حمدالله مستوفی است].
- توضیح (پانویس‌های صفحه ۲۵ تا ۳۱ به ترتیب که در متن آمده به همان ترتیب با شماره در پانویس‌ها مشخص شده‌اند).